

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ӨӨРЕДИЛГЕ ЯАМЫЗЫ
НАЦИОНАЛ ШКОЛА ХӨГЖҮДЕР ИНСТИТУТ
КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ 9 ДУГААР ГИМНАЗИЯЗЫНЫҢ
ЭТНОПЕДАГОГИКТИГ КУРЛАВЫР ТӨВҮ

**Сарыг шажынның өөредииниң аайы-биле
кижиниң бодун шын алдынар ёзу-чуруму**

Немелде өөредилгениң чижек программазы

ББК С (Тув)

Программаны тургускан авторлар: *Дөмур-оол В.О.*, Россия Федерациязының алдарлыг башкызы, Тыва Республиканың Улустун башкызы

Сундуй М.Б., Кызылдың 9 дугаар Гимназиязының башкызы

Р е ц е н з е н т : *В. М. Дамдынчап* т.э.к., ТувКУ-нун бүгү-ниити төөгү, археология болгаш документ чорудулгазы эртеминиң кафедрасынын эргелекчизи.

Э р т е м у д у р т у к ч у з у : *Товуу С.С.*

Этика поведения человека, основанная на буддийских знаниях

На тувинском языке

Редактор *Л.А. Ооржак*
Компьютерная верстка *Л.Д. Донгак*
Корректор *В.В. Монгуш, А.Д. Даржаа*

Подписано в печать 28.09.2022. Формат 60x84 ¹/₁₆.
Физ.печ.л. 1,5.

Отпечатано в издательско-полиграфическом отделе
Института развития национальной школы.
667000, г.Кызыл, ул. Рабочая, 2. тел/факс 8(39422) 6-17-52.

Тайылбыр бижик

Тывалар – Төп Азияның бурунгу чоннарының бирээзи, Тываның үндезин чурттакчылары. Олар байлак төөгүлүг, тускайлаң, сайзыраңгай культуралыг, уран чүүлдүг, шажын-чүдүлгелиг, ёзу-чаңчылдарлыг.

Ёзу-чаңчылдар дээрге кандыг-бир чоннуң салгалдан салгалче дамчып келген, амыдыралга эргежок чугула болгаш ыдыктыы-биле сагыыр ужурлуг дүрүмнери.

Тыва улустуң бо сөөлгү чылдарда уттундуруп бар чыткан ёзу-чаңчылдарын, сарыг шажынның өөредиин, оон судур-номналын, эмнээшкинин, амыр-менди, тайбың бойдузун чон камгалап-хумагалап, үре-салгалы буянныг ак оруктуг болурунга бичиизинден тура өөредип база кижизидип, ынаар кол кичээнгей-сагышты угландыраы чугула дээрзин солун арыннарынга, радио-теле-дамчыдылгаларда бо-ла айтып чугаалап, бижип турар.

Салгалдан салгал дамчып келген чаңчылдарны, ёзулалдарны өзүп олурар салгалдың сагыш-сеткилинин культуразын, оларның аажы-чаңын, мөзү-шынарын экижидеринге ажыглап, аңаа өөредип, шажын-чүдүлгениң чаагай чаңчылдарының эге билиглеринге чанчыктырып алыры чугула дээрзин медресеп билип, ону херек кырында амыдыралга боттандыраы чедип алыры – кол шиитпирлээр айтырыг.

Ону чедип алырда:

- чалыы кижини чөптүг сеткилге, арын-нүүрлүг, топтуг-томаанныг, хүндүлээчел шынарларга кижизидер;
- Аңыак-өскенни ада-иезинге, чоок улузунга, эш-өөрүнге, өске кижилерге, улуг-биче улуска хумагалыг болурунга чанчыктырар;
- тыва чоннуң кижизидилге уткалыг чаңчылдарын аңыктарга ханы сагырын суртаалдаар;
- чоннуң хоруглары – мөзү-шынар хевирлээринге кижизидилгениң кол аргазы дээрзин билиндирер.

Кижиниң шын эвес кылдыныглары, бойдуштуң болгаш чоннуң хоойлузун үрээр болза, кайы хире багай түннелдерге эккеп болурун база ол ышкаш, ниитизи-биле улусчу ёзу-чаңчылдарны, ооң иштинде, хоругларны болгаш оол-кызының аайы-биле тыва улустуң уруглар кижизидилгезиниң негелдезиниң дугайында сурагыг чогаалчывыс М.Б.Кенин-Лопсан бодунуң тыва-орус дылдарда үндүрген номнарында эң-не делгеренгейи-биле бижип көргүскен.

Тыва чоннуң оран-делегей дугайында билиглери оларның мөзү-шынарынга эң-не улуг салдарлыг болган болгаш уруглар кижизидериниң дөзү чораан. Чогум уругларны кижизидери билдиртпес хевирлиг, оран-делегейже көрүжү, үлегер домактар, угаадыглар, тоолдар, чижектер таварыштыр чоруттунуп чораан.

Программада көрдүнгөн темаларны өөрөдирде, тус чернин амыдыралы, ёзу-чаңчылдары-биле холбаар.

Программаны өөрөнип дооскаш, өөреникчи салгалдан салгал дамчып келген чаңчылдарны, ёзулалдарны билир, бодунуң сагыш-сеткилиниң культуразын, аажы-чаңын, мөзү-шынарын экижидеринге ажыглап, шажын-чүдүлгениң чаагай чаңчылдарының эге билиглерин чедип алыр.

Программада көрдүнгөн шактарны өөреникчилернин дуржулгазын, назы-харын, сонуургалын барымдаалап, кызырып азы көвүдөдип ап болур.

Программаны тургузарынга ажыглаан Хоойлулар болгаш дужаалдар:

Программаның норматив-эрге-хоойлулуг үндезинин дараазында хоойлу, дүрүм, айтышкыннары тургузуп турар:

Делегей чергелиг:

- «Конвенция о правах ребенка» (одобрена Генеральной Ассамблеей ООН 20.11.1989), (вступила в силу для СССР 15.09.1990),
- Всеобщая декларация прав человека (принята Генеральной Ассамблеей ООН 10 декабря 1948г.).

Федерация чергелиг:

- Конституция РФ (признает возможность передачи осуществления отдельных государственных полномочий (как, федеральных, так и субъектов РФ) органам местного самоуправления (ч.2 ст.132);
- «Об образовании в Российской Федерации» (с изменениями) (далее ФЗ). Федеральный закон от 29.12.2012г. 273-ФЗ;
- «Концепция развития дополнительного образования детей». Распоряжение Правительства РФ от 4.09.2014г. № 1726-р.;
- «Об объявлении в Российской Федерации Десятилетия детства». Указ Президента РФ от 29.05.2017г. № 240;
- Стратегия развития воспитания в РФ на период до 2025 года (Распоряжение Правительства РФ от 29.05.2015г. № 996-р);

- «О примерных требованиях к программам дополнительного образования детей». Письмо Министерства образования и науки РФ от 11.12.2006г. №06-1844;

- Стратегическая инициатива «Новая модель системы дополнительного образования», одобренная Президентом РФ 27.05.2015 г.

Тус чер чергелиг:

- Закон Республики Тыва от 23 декабря 2010 г. № 373 ВХ-I «Об образовании» (в редакции от 10.04.2016 г.);

- Развитие образование и науки на 2014-2025 годы» (с изменениями на 15 сентября 2020 г.). Постановление Правительства Республики Тыва от 30 октября 2013 г. № 632;

- «Об утверждении Концепции духовно-нравственного развития и воспитания детей и молодежи Республики Тыва до 2025 года». Постановление Правительства Республики Тыва от 12 февраля 2019 года №73;

- «Об утверждении плана мероприятий («дорожной карты») по реализации Концепции духовно-нравственного развития и воспитания детей и молодежи Республики Тыва до 2025 года». Распоряжение Правительства Республики Тыва от 29 апреля 2019 года № 214-р;

- Стратегия развития образования и науки Республики Тыва на период до 2030 года. Постановление Правительства РТ от 31.10.2018 № 538;

- Об утверждении плана мероприятий по реализации в Республике Тыва «Стратегии развития воспитания в Российской Федерации на период до 2025 года». Постановление Правительства РТ от 20.07.2019 № 73;

- Государственная программа РТ «Развитие государственных языков Республики Тыва на 2021–2024 годы». Постановление Правительства РТ от 8.12.2020 № 610; II подпрограмма «Развитие тувинского языка на 2021-2024 годы»;

- Об утверждении плана мероприятий («Дорожной карты») по реализации Республике Тыва второго этапа Концепции семейной политики государственной политики в РФ на период до 2025 года. Распоряжение Правительства РТ № 278-р от 11.12.2018 № 531-р;

Албан чер чергелиг:

- О создании Ресурсного центра этнопедагогике Республики Тыва на базе Государственного бюджетного научного учреждения Министерства образования и науки Республики Тыва «Институт развития национальной школы». Приказ Министерства образования и науки Республики Тыва №536 от 28.04.2021 г.
- О создании пилотных общеобразовательных организаций. Приказ Министерства образования и науки РТ от 21.05.2021 № 659-д.
- «О порядке организации работы ОО с семьями и (детьми) группы риска». Приказ Министерства образования и науки РТ от 29 июля.2020 г. № 673-д;
- Приказ Министерства образования и науки РТ от 18 сентября 2020 г. № 867-д «Об утверждении Плана республиканских мероприятий по дополнительному естественно-научному направлению ГБОУДО Республики Тыва «Республиканский центр развития дополнительного образования» на 2020-2021 учебный год»;
- Методические рекомендации к составлению плана воспитательной работы образовательной организации, утвержденные методическим объединением заместителей по воспитательной работе образовательных организаций города Кызыла и др.

Календарь-тематиктиг план

«Сарыг шажынның өөредиинге үндезилээн бодун шын алдынарынын ёзу-чуруму» деп тускай курстун өөренир шактарының саны: 2 чылда – 72 шак, неделяда 1 шак.

№	Теманың ады	Шактарның саны			Билигхыналдазының хевирлери
		Шуп-ту	Теория	Практика	
	І. Будда, Будданың өөредииниң утказы, 3 ыдык эртинелер дугайында билиглер				
1	Киририде кичээл. Айбыл чок чорук дугайында билиглер	1	1		Тест
2	Сарыг шажынның төөгүзүнүн дугайында	1	1		Илеткел
3	Буддизм дугайында билиг. Кымны буддийжи кижидээр бис. Будда деп сөстүн утказы	1	1		Реферат
4	Будданың өөредииниң утказы	2	1	1	1 (видеокөргүзүгнү сайгарар)
5	3 ыдыктыг эртинелер	1	1		Бижимел ажыл

6	Очалацның хүртүзү	1	1		Чураан чуруктарның делгелгези
7	Түннел кичээл. Хыналда ажыл	1		1	Катаптаашкын
	Шупту	8	6	2	
	II. Кылырга, түннели ак, кара болур ангы-ангы үүлелер				
8	Кылырга, түннели човулаң болур 10 кара үүле	1	1		Илеткел
9	5 Генин сагылы (өлүрүкчү чоруктан, оор чоруктан, самын чоруктан, мегелээр чоруктан, арага, таакпы, наркотиктиг бүдүмелдерден ойталаары)	2	1	1 – ойталаашкын техни казы	Беседа
10	Мага-боттуң үш багай кылдыныны	1	1		Беседа
11	Чугааның дөрт багай кылдыныны	1	1		Беседа
12	Угаанның үш багай кылыглары	1	1		Беседа
13	Түннел кичээл				Катаптаашкын
14	Кылырга, түннели аас-кежик болур 10 ак үүле	1	1		Кыска чогаадыг
15	Мага-бот-биле кылдынар 3 ак үүле	1	1		Беседа
16	Аас-сөс-биле кылдынар 4 ак үүле	1	1		Беседа
17	Сагыш-сеткил-биле бүдүрер 3 ак үүле. Шын үзел-көрүштү эдери	1	1		Беседа
18	Түннел кичээл	1			Катаптаашкын
19	Ак-кара үүлелер	1		1	Төгерик стол «Ак, кара үүлелер»
	Шупту	11	9	2	
	III. Чурагайлар болгаш практикада ажыглаар чүүлдер				
20	Хүрээ иштинге, ол ышкаш мөргүл үезинде бодун шын алдынары	1	1		Хүрээге хайгаарал отчеду
21	Чуланы шын кыпсыры	1	1		Чурук чуруур
22	Сарыг шажынның бурганнары турар булуңу – кунгурбааны шын салыры	1	1		Бодунун көрүжү-биле Бурган турар булуңунуң чуруун чуруур
23	Өргүл өргүүрү	1	1		Өргүлдүн хевирлерин бижиир

24	Буян-кежик кыйгырар ёзулал	1	1	1	Хүрээже экскурсия: чула кыпсыр, мөргүл үезинде бодун шын алдынар, куңгурбааны өөренип көөр
25	Тос чыл болгаш хай-бачыг чайладыр, меңгизи кирип турарын эттирери	1	1		9 ак, 9 кара даштарның ажыглалын тайылбырлап бижиир
26	Чурагай (чүк үндүрери, кижиниң эки-багай хүннер санаар чурагайы)	1	1		Чүк үндүрери деп чүүл тайылбырлап бижиир
27	12 чыл болгаш, хай-бачыг чайладыр, «чылы кирип турарын эдери» деп ёзулал	1	1		12 чыл болгаш номчудар мөргүлдерни бижиир
28	Өг-бүле тударының чурагайы-биле таныштырары	1	1		Тааржыр, таарышпас чылдарны бижиир
29	Субурганнарны болгаш дуганнарны долгандыр кылаштары	1	1		Субурган чуруур
30	Эрегени шын ажыглаары	1		1	Эрегени шын шургударын көргүзөр
31	Камгалалдар дугайында билиг болгаш оларны шын ажыглаары	2		1	5 аңгы Будданың камгалал удазынын кылыры, камгалал шарыышкыны
	Шупту	13	10	3	
	Буддийжи хуралдар				
32	Буддийжи мөргүлдер болгаш байырлалдар	1	1		Буддийжи байырлалдарның аттарын сактып бижиир
33	Хурал хураар үеде «Идегел» деп мөргүл номчулгасы	2	1	1	«Идегел» деп мөргүлдү кажан номчуур, тайылбырлап бижиир
34	Шагаада хурал хураары	1	1		Шагаа хуралының дугайында кыска бижик кылыр
35	Чула хуралы	1	1		Чула хуралын эрттирериниң чурумун бижиир
36	Айның 8-тин хүнүнде хураар Эмчи бурганының хуралы	1	1		Эмчи бурганының хуралының дугайында беседа

37	Айның 15 хүнүндө хураар хурал	1	1		Айның 15-те эрттирер хуралдар дугайында илеткелдер
38	Айның 30 хүнүндө хураар хуралдар	1	1		Чуруктар делгелгези
	Шүпту	8	7	1	
Дагылгалар					
39	Саң салырының чуруму	1	1		Беседа
40	Дагылга дугайында билиг. Ыдыктыг дагыыр черлер	1	1		Беседа
41	Дагылга ёзулалын эрттирер чуруму. Дагылга үезинде сүт өргүүрү, тос-каракты ажыглаары	1	1		Реферат
42	Оваа дугайында билиг. Оваа дагыры	2	1	1	Реферат
43	Өгбелерниң бойдуска хүндүткелдиг хамаарылгазы	1	1		Чогаадыг
44	Өгбелерниң ыдыктыг бедик тайгаларны хүндүлээри	1	1		Чогаадыг
45	Суг бажы черлерге сарыг шажынның дагылга ёзулалын эрттирери	1	1		Викторина
46	Суг ээлерин дагыыр ёзулал	1	1	1	
47	Кижиниң хей-аьды болгаш хей-аьт тугу	1	1		Хей-аьт тугунуң чурук делгелгези
48	Хей-аьт тугунуң өннери болгаш ында чуруктарның утказы	1	1		
49	Назын болгаш хей-аьт тугу, хей-аьт тугун киискидери	1		1	Кундустуг аржаанынга саң салыр, хей-аьт тугун киискидер, оваага саң салыр башкының удуртулгазы-биле
50	Мани-хүртүзүнүң тургузуу болгаш шын ажыглаары	3	1	2	Мани-хүртүзүнун бичии македин кылыры
51	Кадак – хүндүткел ёзулалының демдээ	1	1		Кадакты шын сунары
52	Мөзү-шынарлыг киж. Мөзү-шынарны чедип алыры	1	1		Чогаадыг
53	Кижиниң сузу – күзел-соруу, тура-хөөнү	1	1		Чогаадыг
54	Магадаары база адааргаары – ийи аңгы сеткил	1	1		Реферат

55	Кижилерниң аразында таарышпас, көрүшпөс байдал	1	1		Чогаадыг
56	Дыл дугайында билиг. Дыл – кижиниң үш дугаар караа	2	1	1	Тест
57	Ыдыктыг шажын, авыралдыг Башкы, энерелдиг ада-ие	1	1		Чогаадыг
58	Кижилерниң ден эргезин сарыг шажынның өөредиинде айытканы	1	1		Чогаадыг
59	Кижилерниң демниг болурунун байдалы	1	1		Чогаадыг
60	Түнөл кичээл	2	1	1	
	Шупту	26	20	5	
	Нийти	72	57	15	

Немелде өөредилгениң программазының кыска тайылбыры (72 шаг)

Тема № 1. Кирилде кичээл. Уругларның сарыг шажын дугайында билген турар билиглери. Кичээл үезинде айыыл чок чорукту сагыыр негелделерни билири.

Тема № 2. Сарыг шажынның төөгүзүнүн дугайында. Сарыг шажынның Тывага келген төөгүзү. Сарыг шажын эртеминиң дугайында кыска тайылбыры. Тывага шажын-чүдүлгениң непертерээни.

Теориялыг кезээ. Кижиниң ниитилел хөгжүлдезиниң хоойлуларын болгаш төөгүзүн, үениң арнын, бодунун үезиниң хөгжүп турарын, келир үеде сорулгаларын шын салып билир, шын шиитпир хүлээп билири. Сарыг шажынның төөгүзүн өөренип көөрү.

Практиктиг кезээ. Сарыг шажынның Тывага төөгүзүнө өөренип алыры.

Өөреникчилерниң билинге кол негелделер: сарыг шажын дугайында, каш чылда Тывага келгениниң, сайзыраанының дугайында билири.

Словарьлыг ажыл: сарыг шажын.

Онаалга: сарыг шажын эртеминиң дугайында катаптаар. Кайыын келгенин бижиир.

Тема 3. Буддизм дугайында билиг. Кымны буддийжи кижидээрл. Будда деп сөстүн утказы.

Теориялыг кезээ. Буддизм дээрге бот-боттарынга хамаарылгалыг болуп турар тудуш он ийи кезектиг илчирбениң уламындан човулаң

ораннарынга катап-катап төрүттүнүп, бодарап, дескинип-ле турарывыстың хоойлузун тайылбырлап турар эрте-бурунгу чүдүлгө. Сеткил-чүрээниң ханызындан Үш ыдык Эртинелерден камгалалды дилеп чоруур кижини буддийжи кижидээри. Будда – хаан уктуг төрөл-бөлүктүң салгал дамчыыр тажызы, ооң ады Сиддхарта Гаутама. Үш ыдык эртинелер дугайы.

Практиктиг кезээ. Угаан сайзырадыр даяанны кылыры.

Словарьлык ажыл: буддизм, Будда, буддийжи, даяан.

Онаалга: дараазында айтырыгларга бижимел харыылаар:

1. Буддизм дугайында билиг.
2. Кандыг кижини буддийжи дээр бис.
3. Будда деп кымыл?

Тема 4. Будданың өөредииниң кыска утказы.

Теориялык кезээ. Будданың бойдустан чаяттыңан байдалы бүгү амылыг амытаннарга дөмей болуп турар болгаш амытан бүрүзү Будда ышкаш Арыг деп өөредиг. Угаанның Чырык Байдалын чедип алыр арга.

Практиктиг кезээ. Угаан сайзырадыр даяанны кылыр.

Словарьлык ажыл: амылыг амытан, Чырык Байдал.

Онаалга: Будданың өөредииниң кыска утказын бжиир.

Тема 5. Үш ыдыктыг эртинелер.

Теориялык кезээ. 3 ыдыктыг эртинелер. Дөрт чагай сеткил.

Практиктиг кезээ. Үш ыдыктыг эртинелерни билири.

Угаан сайзырадыр даяанны башкының удуртулгазы-биле кылыр.

Өөренкчилерниң билинге кол негелделер. Үш ыдыктыг эртинелерни ылгап билири.

Словарьлык ажыл: Үш ыдыктыг эртинге, дөрт чагай сеткил.

Онаалга: Үш ыдыктыг эртинеге хамаарыштыр кыска тайылбырны бжиир.

Тема 6. Очалаңның хүртүзү.

Теориялык кезээ. Очалаңның хүртүзүнүң тургузуу. Амылыг амытаннарның 6 делегейи: үш үстүкү, үш адаккы.

Практиктиг кезээ. Кижиде делегейге хамааржырын сайгарар. Угаан оожургадыр даяанны башкының удуртулгазы-биле кылыр.

Өөренкчилерниң билинге кол негелделер. Очалаң хүртүзү, үстүкү үш делегей, адаккы үш делегей.

Словарьлык ажыл: очалаң, очалаңның хүртүзү.

Онаалга: очалаңның хүртүзүн чурааш, тайылбырлаар.

Тема 7. Түңнел кичээл. Хыналда ажыл.

Тема 8. Кылырга, түңнели човулаң болур 10 кара үүле.

Теориялыг кезээ. Мага-бот-биле кылдынар үш багай үүле, аас-биле кылдынар дөрт багай үүле, сагыш-сеткил-биле бүдүрер үш багай үүлелерни билири.

Практиктиг кезээ. Угаан оожургадыр даяанны башкының удуртулгазы-биле кылыр.

Словарьлыг ажыл: Кылдыныг, 10 кара үүле.

Онаалга: 10 кара үүле дугайында илеткел кылыр.

Тема 9. Беш Генин сагылын күүседире – өлүрүкчү, оор, самын, мегелээр чоруктар, арага, таакпы, наркотиктиг бүдүмелдерден ойталаары.

Теориялыг кезээ. Сагыл. Беш Генин сагылын билири.

Практиктиг кезээ. Ойталаашкын техниказын башкының удуртулгазы-биле кылыр.

Словарьлыг ажыл: Сагыл, беш Генин сагылы, ойталаашкын.

Онаалга: Беш Генин сагылын катаптаар.

Тема 10. Мага-боттуң үш багай кылдыны.

Теориялыг кезээ. Мага-боттуң багай кылдыныглары.

Практиктиг кезээ. Мага-боттуң багай кылдыныгларын ылгап билири.

Словарьлыг ажыл: Мага-боттуң багай кылдыныглары.

Онаалга: Мага-бот-биле кылдынар багай кылдыныгларны катаптаар.

Тема 11. Чугааның дөрт багай кылдыны.

Теориялыг кезээ. Мегелээри, меге-хоп тарадыры, каржы сөс чугаалаары, хоозун, утка чок чугаа кылыры – багай үүлелер деп билири.

Практиктиг кезээ. Сайгарылга кылыры.

Словарьлыг ажыл: Аас-биле кылыр дөрт багай үүле.

Онаалга: Аас-биле кылыр дөрт багай үүлеге хамааржыр үлегер домактар бижири.

Тема 12. Угаанның үш багай кылдыныглары.

Теориялыг кезээ. Алыксак, чазый сеткил, өскелерге хора чедириксээр сеткил, меге үзелдерни шын деп санаары – сагыш-сеткил-биле бүдүрер үш багай үүле деп билири.

Практиктиг кезээ. Ойталаашкын техниказын башкының удуртулгазы-биле кылыр. Угаанның багай кылдыныгларын ылгап билири.

Словарьлык ажыл: Сагыш-сеткил, меге үзелдер.

Онаалга: «Артык сеткил ара дүжөр», «Бак сагыш башка халдаар» деп угаадыгларны тайылбырлаар.

Тема 13. Түннел кичээл. Өөрөнгөн темаларны катаптаары.

Тема 14. Кылырга, түннели аас-кежик болур 10 ак үүле.

Теориялык кезээ. Мага-бот, аас-биле, сагыш-сеткил-биле кылдынар ак үүлелер.

Практиктиг кезээ. Угаан сайзырадыр даяан. Ак үүлелерни билири.

Словарьлык ажыл: Аас-кежик, ак үүле.

Онаалга: Чогаадыг бижиир.

Тема 15. Мага-бот-биле кылдынар 3 ак үүле.

Теориялык кезээ. Амылыг амыганның амы-тынын камгалаары, өскелерге дуза чедирери, эр-херээжен харылзааны шын кылырын билири.

Практиктиг кезээ. Мага-бот-биле кылдынар 3 ак үүлени ылгап билири.

Словарьлык ажыл: Мага-бот-биле кылдынар 3 ак үүле.

Онаалга: Катаптаар.

Кичээл 16. Аас-биле кылдынар үш ак үүле.

Теориялык кезээ. Шынын чугаалаары, өскелерниң эп-найыралын быжыктырары, хүндүлээчел болуру, чугаа-соотту чүгле херек үеде уткалыг чорудары.

Практиктиг кезээ. Аас-биле кылдынар үш ак үүлелерни сайгарар.

Словарьлык ажыл: Аас-биле кылдынар үш ак үүле.

Онаалга: Аас-биле кылдынар үш ак үүлеге хамааржыр үлегер домактар бижиир.

Тема 17. Сагыш-сеткил-биле бүдүрер 3 ак үүле.

Теориялык кезээ.

Хоптактанмазы, кээргээчел сеткилдиг болуру, шын үзел-көрүштү эдерери.

Практиктиг кезээ. Сагыш-сеткил-биле кылдынар үш ак үүлени сайгарар.

Словарьлыг ажыл: Сагыш-сеткил-биле бүдүрер ак үүле, үзел-көрүш, шын үзел-көрүш.

Онаалга: Сагыш-сеткил-биле кылдынар үш ак үүлелерни катаптаар.

Тема 18. Кылырга, түннели ак үүле болур кылдыныгларга түннел кичээл. Түннел кичээл үезинде ак үүлелерни ылгап билири: мага-бот, аас-биле, сагыш-сеткил-биле кылдынар ак үүлелерни ылгаары.

Кичээл 19. Ак, кара үүлелерге түннел-кичээл. Төгерик стол.

Кичээл 20. Хүрээ иштинге, а ол ышкаш мөргүл үезинде бодун шын алдынары.

Теориялыг кезээ. Кижиниң хүрээ иштинге бодун шын алдынары, мөргүл үезинде шын алдынып билири, сөгүрүүшкүннерни 3, 7, 21, 108 катап шын кылыры.

Практиктиг кезээ. Сөгүрүүшкүннерни шын кылыры. Хүрээге база мөргүл үезинде шын алдынары, сөгүрүүшкүннерни шын кылыры.

Словарьлыг ажыл: Хүрээ, мөргүл, сөгүрүүшкүн.

Онаалга: Хүрээге баргаш, хайгаарал кылыр.

Кичээл 21. Чуланы шын кыпсыры.

Теориялыг кезээ. Чуланы шын кыпсыры, чула кыпсып тургаш, чугаалаар сөстөр – тарина.

Практиктиг кезээ. Чуланы шын кыпсыры.

Словарьлыг ажыл: Чула, тарина.

Онаалга: Чула чуруур.

Кичээл 22. Сарыг шажынның бурганнары турар булуңу – кунгурбаа.

Теориялыг кезээ. Кунгурбаа сарыг шажынның бурганнары турар булуң дугайында билиг.

Практиктиг кезээ. Кунгурбааны шын салырын билири.

Словарьлыг ажыл: Кунгурбаа.

Онаалга: Бодунуң көрүжү-биле кунгурбааны чуруур.

Кичээл 23. Өргүл өргүүрү.

Теориялыг кезээ. Өргүлдүң утказы, хевирлери. Өргүл өргүүрү деп ёзулалды билири.

Практиктиг кезээ. Харам болурун ажып эртери.

Словарьлыг ажыл: Өргүл, өргүл өргүүрү.

Онаалга: Өргүлдерниң аңгы-аңгы хевирлерин бижиир.

Кичээл 24. Практиктиг кичээл. Хүрээже үнүүшкүн. Буян-кежик кыйгырар ёзулал.

Теориялыг кезээ. Буян-кежик дугайында билиг. Буян-кежик кыйгырар ёзулал. Буян-кежик хавының дугайында билиг.

Практиктиг кезээ. Буян-кежик кыйгырарының дугайында билири, буян-кежик хавының дугайында билири.

Словарьлыг ажыл: Буян-кежик, буян-кежик хавы, буян-кежик кыйгырары деп ёзулал.

Онаалга: Хүрээге буян-кежик кыйгырар ёзулалды өөренип көөр.

Кичээл 25. Тос чыл болгаш хай-бачыг чайладыр, меңгизи кирип турарын эрттирери.

Теориялыг кезээ. Тос чыл болгаш хай-бачыг чайладыр, меңгизи кирип турарын эрттирери.

Практиктиг кезээ. 9, 18, 27, 36 дээш оон-даа соонда чылдарында «меңги кирип турарын эрттирери» деп тускай ёзулалды үезинде кылдыртырын билири.

Кичээл 26. Чурагай.

Теориялыг кезээ. Чүк үндүрери, кижиниң эки-багай хүннер санаар чурагайлар дугайында билири.

Практикалыг кезээ. Амыдыралга чүк үндүрерин ажыглаары.

Словарьлыг ажыл: Чурагай, чүк үндүрери.

Онаалга: Чүк үндүрери деп ёзулалды кажан, кая кылдыртырын тайылбырлап бижиир.

Кичээл 27. 12 чыл болгаш хай-бачыг чайладыр «чылы кирип турарын эдери» деп ёзулал.

Теориялыг кезээ. Кижиниң 12 чыл болгаш-ла, чылы кирип турарын, ону эттирерин билири. 12, 24, 36, 48, 60, 72, 84 харлыында номчудар мөргүлдер.

Практиктиг кезээ. «Чылы кирип турарын эдери» деп ёзулалды чогуур үезинде кылдыртыры.

Словарьлыг ажыл: Чылы кирип турары.

Онаалга: 12 чыл болгаш номчудар мөргүлдерниң аттарын бижиир.

Кичээл 28. Өг-бүле тударының чурагай-биле тааржыры.

Теориялыг кезээ. Өг-бүле дугайында билиг. Өг-бүле тударда, чурагайлары тааржыр-таарышпас болурун билири.

Практиктиг кезээ. Быжыг өг-бүле тударда, чурагайлар санадырын амыдыралга ажыглаары.

Словарьлык ажыл: Өг-бүле, өг-бүле тудары.

Онаалга: Тыва календарь-биле таарышпас чылдарны бжиир.

Кичээл 29. Субурганнарны болгаш дуганнарны долгандыр кылаштары.

Теориялык кезээ. Субурган, Дуган дугайында билиглер. Субурганнарны, дуганнарны дескинери.

Практиктиг кезээ. Субурган, дуган дескинип тургаш, ОМ НАМО БХАГАВАТЭ РАТНА КЕТУ РАДЖАЯ ТАТХАГАТАЯ АРХАТЭ САМЬЯКСАМ БУДДАЯ ТАДЬЯТА ОМ РАТНЭ РАТНЭ МАХАРАТНЭ ВИДЖАЯ СВАХА деп таринаны билири.

Словарьлык ажыл: Субурган, дуган.

Онаалга: Субурган чуруур.

Кичээл 30. Эрегени шын ажыглаары.

Теориялык кезээ. Эреге. Эрегени шын ажыглап билири.

Практиктиг кезээ. Эрегени солагай хол-биле шургударын билири.

Словарьлык ажыл: Эреге.

Онаалга: Бодунуң төрүттүнген чылының тариназын эреге шургутпушаан, номчуур.

Кичээл 31. Камгалалдар дугайында билиг болгаш оларны шын ажыглаары.

Теориялык кезээ. Камгалал деп чүл? Ону шын ажыглаары?

Практиктиг кезээ. Кызыл хендир ажыглап тургаш, камгалалды боду кылып билири.

Кичээл 32. Буддийжи мөргүлдер болгаш байырлалдар.

Теориялык кезээ. Буддийжи мөргүл – чыыш. Биче хуралдар хүнүң 12, 15 шактарда болур. Улуг хуралдар дээрге Шагаа хуралы, Чула хуралы, айның 8-тиң хүнүнде, 15-тиң хүнүнде, 30-ниң хүнүнде хураар хуралдарны билири.

Практиктиг кезээ. Буддийжи мөргүлдерни амыдыралга ажыглаары.

Словарьлык ажыл: Мөргүл, улуг, биче хуралдар.

Онаалга: Улуг, биче хуралдарның ылгалын бжиир.

Кичээл 33. Хурал хураар үеде «Идегел» деп мөргүл номчулганы.

Теориялык кезээ. Хурал бүрүзү «Идегел» деп мөргүлден эгелээрин билири.

Практиктиг кезээ. «Идегел» деп мөргүлдүн утказын билири.

Словарьлык ажыл: «Идегел».

Онаалга: «Идегел» деп мөргүлдүң кыска утказын бижиир.

Кичээл 34. Шагаада хурал хураары.

Теориялык кезээ. Буддийжи чоннуң чаа чыл уткууру. Шагаага белеткел айның 15 чаада эгелээри, арыглаашкын ёзулалы.

Практиктиг кезээ. Шагаа хуралы эң узун, элээн каш мөргүлдерден тургустунган, эң хүндүткелдиг байырлал деп билири.

Словарьлык ажыл: Шагаа хуралы, 15 чаа, арыглаашкын ёзулалы.

Онаалга: Шагаа хуралының дугайында кыска тайылбыр.

Кичээл 35. Чула хуралы.

Теориялык кезээ. Кыштың башкы айының 25 чаада болур байырлал.

Практиктиг кезээ. Кыштың башкы айының 25 чаада болур байырлал дугайында билири база амыдыралга ажыглаары.

Словарьлык ажыл: Чула хуралы.

Онаалга: Чула хуралын кымга тураскаадып эрттирип турар?

Кичээл 36. Айның 8-тиң хүнүнде болур хурал.

Теориялык кезээ. Бүгү амылыг амытаннарның чаагай чоруу, узун назылаары дээш ай санында ай саннаашкыны-биле 8-те Эмчи бурганының хуралы.

Практиктиг кезээ. Эмчи бурганының хүнүнде кылган эки үүле 100 катап көвүдээр деп билири.

Словарьлык ажыл: Эмчи бурганы, тантра, бардо.

Онаалга: Айның 8 чаазында эртер хурал дугайында чогаадыг.

Кичээл 37. Айның 15-тиң хүнүнде хураар хурал.

Теориялык кезээ. Айның 15-тиң хүнүнде хуралдың шын эвес, меге үзел-бодалдарны, күзелдерни чок кылырынга, кара үүлелерден чайладыр, оруунда шаптараазыннарны арыглаарына дузалаары, Бурганга чүдүп, дуза дилээр хүн.

Практиктиг кезээ. Ай санында 15 чаада Бургандан дуза дилеп, чүдүп, шаптараазыннардан арыгланырын билири.

Словарьлык ажыл: Шаптараазын.

Онаалга: Илеткел белеткээр.

Кичээл 38. Айның 30-ниң хүнүнде хураар хуралдар.

Теориялык кезээ. Ногаан Дарийги Бурганга дөрт мандала өргүүр «Мандал Шива» ёзулалы. Бай-шыдалды кыйгырар «Дарийги Бурганга өргүүдел» кылыры.

Практиктиг кезээ. Дарийги Бурганынга өргүүдел деп ёзулал кылырга дайзыннарның, каржы чер ээлериниң, аарыгларның, каргыш-халаптың келген хора чедирер кара күжүнден арыглаашкын болур, кижиниң хей-аъды бедир деп билири.

Словарьлыг ажыл: Мандала, өргүүдел.

Онаалга: Мандала чуруктарын белеткээр, делгелгеге салыр.

Кичээл 39. Саң салыры.

Теориялыг кезээ. Саң салырының чуруму.

Практиктиг кезээ. Кандыг үелерде, кажан саң салырын билири.

Словарьлыг ажыл: Саң салыры.

Онаалга: Саң салырының чурумун бижиир.

Кичээл 40. Дагылга дугайында билиг. Ыдыктыг дагыыр черлер.

Теориялыг кезээ. Дагылга дээрге Будда Шакьямуни Бурган Башкывыстың үндезилээни сарыг шажынның чурагайы, Ыдыктыг философия өөредии. Тыва чон бурунгу үеден чер, суг ээлери-биле харылзааны быжыглаар дээш, сарыг шажынның дагылга ёзулалын эрттирип чорааны.

Практиктиг кезээ. Дагылга дугайында билигни амыдыралга ажыглаары.

Словарьлыг ажыл: Дагылга, философия, ыдыктыг черлер.

Онаалга: Төрел-аймаа дагып турар ыдыктыг чери бар болза, оон дугайында бижиир.

Кичээл 41. Дагылга ёзулалын эрттирер чуруму. Дагылга үезинде сүт өргүүрү. Тос-каракты ажыглаары.

Теориялыг кезээ. Дагылга ёзулалын эрттирериниң чуруму. Дагылга үезинде сүт өргүүрүнүн чуруму. Тос-каракты ажыглаары.

Практиктиг кезээ. Дагылга ёзулалын эрттирериниң чурумун билири, сүттү шын өргүүрү, тос-каракты ажыглап билири.

Словарьлыг ажыл: Тос-карак, сүт өргүүрү.

Онаалга: Дагылга ёзулалын кысказы-биле бижиир.

Кичээл 42. Оваа дугайында билиг. Оваа дагыры.

Теориялыг кезээ. Оваа – дагылга кылыр ыдыктыг чер: даг бажы, арт кыры, суг кежер кежиг, хаялыг чер. Дагылганы эрттирер тускай хүннү айтырып алыры. Оваа дагырының чуруму.

Практиктиг кезээ. Оваа дагылгазы эрттирериниң чурумун билири.

Кичээл 43. Өгбелерниң бойдуска хүндүткелдиг хамаарылгазы.

Теориялыг кезээ. Тываларның шаандан тура бойдуска тускай хамаарылгазын билири.

Практиктиг кезээ. Өгбелеривистиң бойдуска хамаарылгазын амыдыралга ажыглаары.

Словарьлыг ажыл: Хоптак сеткил.

Онаалга: “Ужур билбес кижиге багай уржук халдаар” деп угаадыгнын утказын барымдаалап кыска чугаа тургузар.

Кичээл 44. Өгбелерниң ыдыктыг бедик тайгаларны хүндүлээри.

Теориялыг кезээ. Сарыг шажынның дагылга ёзулалын ыдыктыг бедик тайгаларга кижилер болгаш бойдустун ээлери угаанның мугулай байдалындан, хилинчек-човуландан адырлып, сүзүглөп чүдүп чорзун, оларның сүлдө-күжү быжыг, хей-аьды бедик болзун дээш эрттирер.

Практиктиг кезээ. Тайга дагыыр ёзулалды эртирери.

Словарьлыг ажыл: Сүзүглээр, бужартаар.

Онаалга: Сүзүглээр, бужартаар – сөстөрниң утказын тайылбырлаар. Ол-ла сөстөр-биле домактар чогаадыр.

Кичээл 45. Суг бажы черлерге сарыг шажынның дагылга ёзулалын эрттирери.

Теориялыг кезээ. Суг бажы черлерге сарыг шажынның дагылга ёзулалын эрттирерин билири. Кижиге – бойдустун төлү, ынчангаш чер, суг ээлериниң хамаарылгазы эки болзун дээш, тускай ёзулалдарны эрттирип турганын билири.

Практиктиг кезээ. Суг бажы дагыыр ёзулалды эрттирери.

Словарьлыг ажыл: Суг бажы.

Онаалга: Суг бажы деп чүнү ынча дээр бис.

Кичээл 46. Суг ээлерин дагыыр ёзулал.

Теоретиктиг кезээ. Суг ээлерин дагыыр ёзулал барын билири. Түр када херек сорулганы чедип алырда, эрттирер ёзулалдарның бирээзи деп билири.

Практиктиг кезээ. Эки дүжүт алырда, бир-ле черниң чурттакчыларынга аас-кежикти болгаш тайбынны дилээрде, шаптараазыннар узуткаарда суг ээлерин дагыыр ёзулалды билири.

Словарьлыг ажыл: Шаптараазын, чурттакчы ёзулал.

Онаалга: Шаптараазын, чурттакчы ёзулал деп сөстөрниң утказын тайылбырлаар

Кичээл 47. Кижинин хей-аьды болгаш хей-аьт тугу.

Теоретиктиг кезээ. Хей-аьт болгаш хей-аьт тугунуң дугайында билири. Кандыг байдалда кижинин хей-аьды кудулаарын билири.

Практиктиг кезээ. Хей-аьт тугунуң дугайында билиглерни амыдыралга ажыглаары.

Словарьлыг ажыл: Хей-аьт, хей-аьт тугу.

Онаалга: Хей-аьт деп сөстүң утказын тайылбырлаар, хей-аьт тугун чурааш, домакты тургузар.

Кичээл 48. Хей-аьт тугунуң өңнери болгаш ында чуруктарның утказы.

Теориялыг кезээ. Хей-аьт тугунуң беш аңгы өңнери бойдустуң суг, агаар, от, үнүш, чер деп энергия күштери-биле кижинин мага-бодун харылзаштырып турарын билири. Улу, хаан-херети куш, пар, арзылаң, эргине аьт – беш эргине дириг амытаннарның дүрзүзү.

Практиктиг кезээ. Хей-аьт тугунуң өңнерин, ында беш эргине дириг амытаннарның утказын билири.

Словарьлыг ажыл: Хей-аьт тугунуң өңнери, хаан-херети, эргине-аьт.

Онаалга: Бодунуң төрүттүнген чылы-биле хей-аьт өңүн тодарадыр.

Кичээл 49. Практиктиг кичээл. Назын болгаш хей-аьт тугу. Хей-аьт тугун киискидери (Кундустуг аржаанынче үнүүшкүн-арамайлап диргизип каан хей-аьт тугун тускай черге шын киискидери).

Кичээл 50. Мани-хүртүзүнүң тургузуу болгаш шын ажыглаары. Теориялыг кезээ. Мани-хүртүзүнүң тургузуу.

Практиктиг кичээл. Мани-хүртүзүн шын ажыглаары.

Словарьлыг ажыл: Мани-хүртүзү.

Онаалга: Бөлүк аайы-биле мани-хүртүзүнүң македин кылып.

Кичээл 51. Кадак – хүндүткелдин демдээ.

Теориялыг кезээ. Кадак – тыва чоннуң шажын-чүдүлге езугаар амыдыралдың эки, багай байдалында сагыыр хүндүлел ёзулалының демдээ.

Практиктиг кезээ. Хүндүткелдиг Дагылга ёзулалынга беш өңнүг кадакты ажыглаары. Бурган хүннеринде хүрээ-хииттин Ыдыктыг Бурганнарга кадакты шын өргүүрү.

Словарьлыг ажыл: Кадак.

Онаалга: Кадакты шын сунарын бижиир.

Кичээл 52. Мөзү-шынарлык кижиге. Мөзү-шынарны чедип алыры.

Теориялык кезээ. Мөзү-шынарлык кижиге. Кандыг-даа кижинин багай талазын эвес, чүглге эки талазын көөрү – мөзү-шынарны чедип алыры.

Практиктиг кезээ. Мөзү-шынарны бодунга оттурары.

Словарьлык ажыл: Мөзү-шынар.

Онаалга: Мөзү-шынарлык кижиге деп чогаадыг бижиир.

Кичээл 53. Кижинин сузу – күзел-соруу, тура-хөөнү.

Теориялык кезээ. Кижинин сузу деп чүл? Сүлдге-биле харылзаазы.

Практиктиг кезээ. Кижинин сузун бадырар байдалдарын билири.

Словарьлык ажыл: Кижинин сузу.

Онаалга: Сус деп чүл, сөстүң утказын тайылбырлаар. Кижиге сузу канчаар бастынарыл.

Кичээл 54. Магадаары база адааргаары – ийи аңгы сеткил.

Теориялык кезээ. Магадаары база адааргаары – ийи аңгы сеткил.

Практиктиг кезээ. Магадаарын база адааргаарын ылгап билири.

Словарьлык ажыл: Магадаар, адааргаар.

Онаалга: Магадаар сеткил дугайында кыска чогаадыг.

Кичээл 55. Кижилернин аразында таарышпас, көрүшпес байдал.

Теориялык кезээ. Кижилернин аразынга көрүшпес, таарышпас байдал – хилинчек деп билиг.

Практиктиг кезээ. Хензиг чазыгдан көрүшпес чорук тыптып болур деп билири.

Словарьлык ажыл: Көрүшпес, таарышпас байдалдар.

Онаалга: Кижилернин аразынга көрүшпес байдалдар тургустунарының чылдагааннарын бижиир.

Кичээл 56. Дыл дугайында билиг. Сарыг шажын-биле дыл – кижинин үш дугаар караа.

Теориялык кезээ. Дыл дугайында билиг. Дыл – кижинин үш дугаар караа деп билири.

Практиктиг кезээ. Төрээн дылын үнелеп, хүндүлээри.

Словарьлык ажыл. Дыл, тыва дыл.

Онаалга. «Мээң төрээн дылым» деп чогаадыг бижиир.

Кичээл 57. Ыдыктыг шажын, авыралдыг Башкы, энерелдиг ада-ие.

Теориялыг кезээ. Сарыг шажында эң-не хүндүткелдиг дөрт чүүл – ыдыктыг шажын, Авыралдыг Бурган Башкы, энерелдиг ада-ие.

Практиктиг кезээ. Улугну улуг деп, бичиини бичии деп хүндүлээринин үлегерин өг-бүлө бүрүзүнге тургузары.

Словарьлыг ажыл: Ыдыктыг шажын, авыралдыг, хүндүткелдиг, энерелдиг.

Онаалга: Ук темага чогаадыг бижиир.

Кичээл 58. Өг-бүлө дугайында билиг.

Теориялыг кезээ. Өг-бүлө. Быжыг өг-бүлени тургузары.

Практиктиг кезээ. Өг-бүлени үнелеп, өг-бүлө тударының дугайында билири.

Словарьлыг ажыл: Быжыг өг-бүлө дугайында билиглер.

Онаалга: Быжыг өг-бүлени тургузары деп кыска чогаадыг бижиир.

Кичээл 59. Кижилерниң дең эргезин сарыг шажынның өөредиинде айытканы.

Теориялыг кезээ. Эмип турар чаш уругдан эгелээш, кандыг-даа кижилер дең эргелиг деп сарыг шажынның өөредиинде айытканы.

Практиктиг кезээ. Кижини бүрүзү дең эргелиг деп өөредигни шын ажыглаары.

Словарьлыг ажыл: Дең эрге.

Онаалга: «Кижини бүрүзү дең эргелиг» деп чогаадыгны ниитилел эртеми-биле холбап тургаш, бижиир.

Кичээл 60. Кижилерниң демниг болурунун байдалы.

Теориялыг кезээ. Кижилерниң демниг болурунун байдалын билири.

Практиктиг кезээ. Демниг болбазының бир дугаар чылдагааны – «МЕН» деп менээргек сеткилдиг болбазы.

Словарьлыг ажыл: Чаңгыс дем, менээргек.

Онаалга: «Кижилерниң демниг болуру» деп чогаадыг бижиир.

Кичээл 61. Түңнел кичээл. Шупту өөренген темаларны катаптаар – беседа чорудар.

Программаның боттанырының байдалдары. Материал-техниктиг хандырылга:

1. Курлавырлар шыгжаар шкаф.
2. Делгелге кылыр стеллаж.
3. Ноутбук – 1;
4. Медиапроектор – 1.

5. Интерактивтиг самбыра– 1.
6. 5 өңнүг кадак.
7. Эреге
8. Конга (буддийский колокол).
9. Очур-бурган, ваджра.
10. Барындак (салфетка для обёртывания сутр).
11. Судур
12. Будданың шууткан дүрзүзү.

Ажыглаан литература:

1. Андросов, В.П. Словарь индо-тибетского и Российского буддизма: главные имена, основные термины и доктринальные понятия. Учебное пособие для студентов. – М.: Вестком, 2000. – 200 с.
2. Бурхинов, Д.М. Народная педагогика и современная национальная школа/Д.М. Бурхинов. – Улан-Удэ, 1993–352 с.
3. Вайнштейн, С.И. Мир кочевников Центральной Азии / С.И. Вайнштейн. – М.: Наука, 1991. – 296 с.
4. Даржай, А.А. Свет надежды. Книга стихов. На тувинском языке. Идигелдин чыры. Кыска шүлүктөр / А.А.Даржай. – Кызыл: Республика типографиясы, 2006. – 232 ар.
5. Лобсанг Тхуптен. Светлая помощь-3. Священные мантры. На тувинском языке. Чырык дуза – III. Сузук болгаш дагылга / Геше Лобсанг Тхуптен. – Кызыл: ОАО «Тываполиграф», 2012 – 200 ар.
6. Кенин-Лопсан, М.Б. Тыва чаңчыл / М.Б. Кенин-Лопсан. – Кызыл.: Тыванын ном үндүрер чери, 2017. – 360 ар.
7. Куулар, О.Д. Сарыг шажын өөредииниң эге билиглери / О.Д. Куулар: Кызыл – Тыва Республиканың парлалга болгаш ном типографиясы – 1992. – 144 ар.
8. Леонтьева, Е.В. Путеводитель по буддизму. Иллюстрированная энциклопедия. – М.: Эксмо, 2012. – 256 с.
9. Мир Будды / буддийский университет «Даши Чойнхорлин им. Д.Д. Заяева»; редкол.: О.Д. Жигжитов и др.; авт.-сост.; Б.Ч. Ванданов и др. – Улан-Удэ: НоваПринт, 2010. – 76 с.
10. Монгуш, В.Ч. (Чочагар Кес-Кам). Сарыг шажынны өг-бүлеге сагырының талазы-биле ёзу-чаңчылдар / В.Ч. Монгуш. – Кызыл, 2020
11. Намзырай, З.А. Солнечная моя Тува. Книга стихов. На тувинском языке.Тывам: шүлүк ному / З.А. Намзырай. Кызыл: ОАО “Тываполиграф”, 2011. – 140 ар.
12. Салчак, К.Б., Салчак, Л.П. Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдеди. Развитие тувинской народной педагогики / К.Б. Салчак, Л.П. Салчак. – Кызыл, 2016. – 227с.

13. Танова, Е.Д. Тыва черге йөрээл. Шүлүктөр, балладалар, ырлар, шүлүглел /Е.Д. Танова. – Кызыл, 2000. – 60 ар., ар. 31-33.

14. Пушкин, А.С. аттыг национал библиотеказының эртем-методиктиг килдизиниң методиктиг сүмелери «Тыва чаңчылдар болгаш ёзулалдар».

15. Чооду К-К.К. Йөрээлдер / Байыр чедиришкени, куда-байырлалдарга алгалдар болгаш чалбарыглар, найыр-дойже чалалгалар, башкылар болгаш даңгыналар мөөрейлеринге йөрээлдер. – Кызыл: Республиканың типографиязы, 1997. – 129 ар.